

Industrimann og diplomatisk brobygger

Sam Eyde og hans virksomhet i Det nye Polen 1919-1923

av **Paulina Armata**

Industrimann og diplomatisk brobygger

Sam Eyde og hans virksomhet i Det nye Polen 1919-1923

av **Paulina Armata**

Sam Eydes livshistorie vitner om en personlighet av uvanlig format: En eventyrlysten sønn av en skipseier i Arendal, en ung ingeniør som gjør internasjonal suksess, grunnlegger kraftkrevende industri i Norge, blir generaldirektør i Norsk Hydro, og senere blant annet utnevnes til norsk sendemann til Det nye Polen.

Sam Eydes liv fram til året 1919 er inngående analysert og utførlig beskrevet av norske forskere, mens de neste tjue årene fram til 1940 forblir mer overflatisk dekket, dels innhyllt i et glemselens slør. Som ved en skjebnens tildragelse forsvant manuskriptet til andre bind av Eydes selvbiografi i løpet av krigsårene etter hans bortgang i 1940. Også dette bidrar til å tilsløre denne perioden.

Årene 1920-1923, da Eyde i lengre perioder oppholdt seg i Polen som norsk sendemann, såkalt minister-ambassadør, er en interessant del av hans biografi.

Polske kontakter i Versailles

Et nytt politisk kapittel i Eydes liv åpnet seg i 1918 da han kandiderte til Stortinget som representant for Høire fra Vestfold fylke. Det var først og fremst hans ønske om "landets selvhjelpenhet" og "den frihet for individet, den ret som hvert enkelt menneske bør og skal ha" som gjorde at han sluttet seg til partiet Høyre.

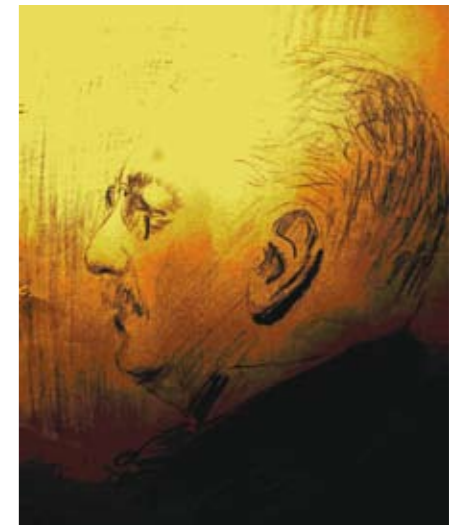
Den 16. april 1919 ble han utnevnt som medlem av regjeringens delegasjon til Paris, hvor fredsforhandlingene foregikk mellom stormaktene om utformingen

av det fremtidige Europa. Sammen med Eyde reiste børskommisær J. Blydt, gårdbruker og stortingsmann Chr. Hornsrud, generalkonsul C. B. Lorentzen, garverieier J. Moe, godseier R. O. Mortensen, grosserer Johan Steen, generalkonsul O. J. Strøm, skipsfører E. Tønnesen, redaktør J. Vidnes og konsul og skipsreder H. Wilhelmsen. Deres oppgave var å stå vakt rundt norske interesser, med spesiell vekt på handelspolitiske spørsmål, så som industri og sjøfart.

Under oppholdet i Paris arrangerte Eyde mange private konferanser med medlemmer av den polske delegasjonen. Han ble nå kjent med de mest fremstående polske politikerne, slike som Polens statsminister Ignacy Jan Paderewski, president i den polske nasjonskomité Roman Dmowski og nasjonalskomiteens generalsekretær Józef Wielowiejski.

Det første møtet ble holdt den 2. juni 1919 hos sjefen for den polske delegasjonen, Roman Dmowski, i Avenue Marceau 51. Nye samtaler ble holdt fem dager senere, den 7. juni. Blant dem som deltok var den polske ministeren for gjenoppbygging, Ladislas Grabski, en representant for Finansministeriet, Maurycy Flaum, direktøren for en russisk-asiatisk bank i London og New York, Etienne Markowski, presidenten for den økonomiske delegasjonen, Andre Wierzbicki, sjefen for departementet for (krigs)erstatning, Casimir Olszowski og presidenten for den polske innkjøpskomisjonen, Etienne Laurysiewicz.

De konfererte blant annet om fremtidig handel, om etablering av en fastdam

Med blikket mot fortiden: Denne tegningen – hentet fra Eydes arkiv – kan kanskje forstås symbolsk. Gründeren har ikke lenger blikket rettet fremover. Hans største bedrifter hører fortiden til. Han kan ikke helt fri seg fra å la tankene gå tilbake – til det han en gang var...

Klar for "selskapsreisen". Elly og Same Eyde. Herrene reiste sammen med sine fruer på delegasjonsreise til Polen, et forhold som ble heftig omtalt i norske aviser.

skipsforbindelse mellom Norge og Gdańsk, om opprettelse av en norsk bank i Polen og et bankkonsortium i Norge til ordning av eventuelle transaksjoner. Polske representanter utarbeidet et memorandum om de økonomiske forholdene i Polen: "Memorandum. The Economic Situation of United Poland and the necessity of meeting her most urgent needs". Denne ble publisert i Paris i mars 1919.

"Selskapsreisen" – Eyde som delegasjonsleder

I slutten av august 1919 oppnevnte den norske regjeringen Sam Eyde, banksjef S. E. Dahl, kjøpmann Rolf Olsen, konsul Th. Waage, skipsreder Thor Thoresen, attaché Christensen og direktør Wilh. Gjersøe som medlemmer av en norsk handelsdelegasjon til Polen. Hver av dem fikk til oppgave å studere forholdene innenfor sitt særskilte fagområde. De viktigste temaene var de finansielle forholdene i Det nye Polen, industrispørsmål, havne- og transportforholdene i Gdańsk. Herrene reiste sammen med sine fruer, et forhold som ble heftig omtalt i norske aviser. "Selskapsreisen" var uttrykk for nye trender i Norge, nemlig kvinners inntog i politikk – det svake kjønn var blitt like sterkt representert som mennfolkene under denne reisen til Polen!

Delegasjonen reiste fra Kristiania til Gdańsk den 15. august. Herfra reiste de til Warszawa hvor norske representanter møtte rikssjef Józef Piłsudski og statsminister Paderewski. Den norske

handelsdelegasjonen oppholdt seg tre uker i Polen. Det ble oppnevnt en spesiell polsk kommisjon med representanter for Handels-, finans- og provianteringsdepartementet for å forhandle med delegasjonen. De norske undersøkelsene i Polen ble 3. oktober 1919 sammenfattet i en konfidensiell "Rapport fra Den Norske Delegation til Polen". Rapporten var på 37 sider og var et nokså detaljert og grundig dokument.

I resymet ble opprettelsen av en norsk legasjon i Warszawa med konsuler i de viktigste byene omtalt aller først. Som oppgaver som skulle prioriteres ble videre omtalt dannelse av et norsk-polsk handelsselskap for å knytte forskjellige interesserte firmaer sammen, opprettelse av en norsk-polsk bank med en rådgivende rolle og etablering av et selvstendig norsk-polsk handelskammer til å formidle de kommersielle forbindelsene mellom statene.

Den 13. oktober 1919 holdt Eyde foredraget "Det fremtidige Polen og dets betydning for Norge" i Universitetets aula. Her ble rapporten offentliggjort. Blant de mange inviterte gjester deltok representanter for Den norske Bankforening, Den merkantile Klub, Det Kgl. selskap for Norges Vel, Den norske ingeniørforening, Norges Handelsstands forbund, Nordisk Skipsrederiforening, journalistklubben, Import og Exportagenters forening, Norsk Telegrambureau, Polyteknisk forening, funksjonærer i Norsk Hydro, Kulimportører, Oljeforretninger, Fiskeeksportører, Børs- og Handelskomiteen, Regjeringen og Stortingets Presidentskap og en rekke andre promi-

nente personer. Foredraget ble fremført i nærvær av kong Haakon VII.

Det nye Polen ble betegnet som et land med store rikdommer: oljeprodukter, korn, lin, hamp, sukker og melasse kunne bli importert til Norge. I tillegg var det mulig å eksportere fisk, gjødningsstoffer, maskiner og elektriske artikler fra Norge.

Eyde mente at Polen kunne konkurrere med andre land først og fremst på grunn av lave arbeidslønninger, som på den tiden var rundt 1/6 av hva norske arbeidere fikk i betaling for sitt arbeid. Ministeren beskrev arbeidsforholdene i Det nye Polen som "sindige, rolige og ædrulige" og polske arbeidere som "mere nationalistemte end tilhængere av socialistiske ideer".

En ny, høythengende stilling

Sam Eyde ble utnevnt til "norsk overordentlig Gesandt og befulmægtiget Minister i Warschau samt Generalkonsul i Polen" den 9. januar 1920. Norsk presse diskuterte denne saken bredt - i mange tilfeller med stor optimisme, men også med en dose kritikk. Noen kalte opprettelsen av norsk representasjon i Polen for en konvensjonell høflighet – en kostbar "courtoisie".

Det var ikke lenge siden en polsk legasjon var blitt etablert i Kristiania med Czesław Pruszyński som polsk sendemann og befullmektiget minister i Norge. Både i Norge og i Det nye Polen var den økonomiske situasjonen på denne tiden svært

anstrengt, og et mulig samarbeid mellom de to landene kunne bli meget krevende.

Andre beskrev Eydes nominasjon som en viktig omstendighet når "Norge var ute i det store nye land som het Polen", og mange perspektiver for regelmessig norsk-polsk samarbeid dukket opp. Eyde skrev i et brev til sin venn, Hr. Wedel Jarlsberg, at han ikke søkte denne stillingen, men at han ble spurt av utenriksministeren åtte dager før jul om han ville ta den. Det var regjeringens ønske å velge en næringslivsmann utenfor etaten: "Legationen (...) maatte utstyres med det tilstrækkelige personale, og der bør antagelig knyttes til legationen saavel tekniske som merkantile kræfter". Eydes personlige egenskaper og hans store nettverk av kontakter gjorde han spesielt egnet og aktuell til denne stillingen. Det er grunnlag for å si at han underveis lot det skinne gjennom at dette var en stilling han ville si ja til – hvis han ble spurt. Eyde hadde jo også i høy grad kvalifisert seg for stillingen gjennom sin reise til Polen på ettersommeren 1919. Han hadde også allerede erfart at en tilværelse som stortingsmann ikke var særlig spennende. Skjebnens vinder førte ham til Polen.

Den 12. februar 1920 fikk Minister Eyde og legasjonssekretær Danielsen audiens hos Józef Piłsudski i Belvederpalé i Warszawa. Foretredet ble en stor begivenhet. Den norske representasjonen ble mottatt med hyllest ("leve-rop"). Etter at de norske gjestene var ankommet under eskorte av en polsk kavaleripeletong, spilte et militærorkester Den norske nasjonalsangen foran slottet.

Dette var Sam Eydes behørig stemplede ID-kort som norsk minister i Polen. Kortet er utgitt av det polske utenriksdepartementet.

Sam Eyde mottok gjennom livet en lang rekke utmerkelser. Årene i Polen skulle gi enda flere.

Både Piłsudskis personlige adjutanter og medlemmer av regjeringen var til stede ved høytideligheten. Først ble minister Eyde introdusert for Józef Piłsudski og forsamlingen av utenriksminister Stanisław Patek. Deretter overleverte han sine akkreditiver til Piłsudski og holdt sin tale. Det er et faktum at ”ikke bare har de to nasjoner felles interesser i videnskabelig, økonomisk og kulturell henseende, men de to lande styres ogsaa i den samme demokratiske aand” fremholdt minister Eyde.

Piłsudski talte om kjærlighet til frihet og rettferdighet. Frigjøring og selvstendighet ga en spesiell mening både for det norske og det polske samfunnet; det var et være eller ikke være, en nøkkelsak i nasjonens vesen. Eyde og Piłsudski uttrykte gjensidig respekt for disse verdiene. Det ble knyttet et vennskapsbånd, som Eyde ofte beskrev det i sine brev. Eyde oppfattet polakkene som ”et overordentlig elskverdige og gjestfrit folk”, ”hyggelige kolleger” - og polsk selskapsliv beskrev han som ”meget elegant”.

Innflytelsesrike kontakter

Eyde likte å omgi seg med fremtredende personer. Ministerens arkiv inneholder en imponerende samling av visittkort som viser hvilket stort og innflytelsesrikt nettverk av kontakter som han etablerte i det polske samfunnet. Fremtredende representanter for næringsliv, politikk og industri kom inn i bildet, dessuten polske prinser og prinsesser: Zdzisław Lubomirski, François Potocki, Michel Woro-

niecki, Wladimir Czartoryski, Marthe Krasińska, Tadeusz Lopuszanski, Georges Dzieduszycki og Adam Zamoyski.

Det var ikke bare offisielle og dignitære kontakter, men ogsaa en del private relasjoner. Ministeren var en hyppig gjest hos Henryk Potocki på Rosers Alée 1 i Warszawa. Selv Piłsudski konsulterte sine politiske og økonomiske planer med Eyde. Under overskriften ”Erindringer om Marshall Piłsudski” anførte ministeren i sine personlige notater; ” (...) jeg blev raadspurt i spørsmåal vedrørende Danzig, Gdynia, den polske handelsflaates organisasjon og utvikling og finansielle spørsmåal, hvor jeg ogsaa hadde adgang til aa tilkalle de beste eksperter vi hadde i vaart land til støtte”.

Józef Piłsudski forklarte Eyde om krigsplanene han hadde lagt for kampen mot bolsjevikere, hans verdensberømte ”Fremstöt og erobring av Kiev”. Det var flere private og fortrolige møter mellom Eyde og Piłsudski.

Eyde var imidlertid like mye opptatt av etablering av vitenskapelige og faglige kontakter i Det nye Polen. Blant de viktigste her var rektor ved Universitetet i Lwow, prof. Dr. Alfred Halban, ingeniør i elektroteknikk, Stanisław Straus, teknologiingeniør Stefan Ossowiecki, ordføreren i Lwów, Józef Neumann, prof. Stanisław Ketrzynski og Piotr Drzewiecki, president for byen Warszawa. Polens vitenskap vakte interesse hos Eyde.

Ministeren uttalte seg med stor respekt om Universitetet Jagielloński i Kraków og plasserte det på linje med de prestisje-

fylte akademiske institusjonene Oxford og Cambridge. Eyde pekte på at ”Neminem captivabimus” ble brukt i Polen siden 1443 - 236 år tidligere enn England vedtok ”Habeas corpus act”. Bedriftshistorisk Samling på Notodden har dokumentert kontakter mellom Hydro og et kjemisk laboratorium ved Universitetet Jagielloński allerede i 1906.

Eyde hadde spesielt gode relasjoner med Józef Neumann. Han ble invitert mange ganger til ordføreren i Lwów og hans frue, Kazimiera Neumann. Dette viser ogsaa den store interesse som Eyde hadde for Galizia-området og en oljeindustri der. Ministeren deltok i Industrimessen i Lwów den 25. september 1921, som ble arrangert av Neumann og var til ære for marskalk Piłsudski.

Eyde oppfattet sin stilling som både interessant og svært betydningsfull. Etter hans mening var en sterk industriell ryggrad den viktigste delen av statens skjellert. Eyde uttrykte dette klart når han sammenliknet Polens og Norges situasjon i den vanskelige etableringsfasen, og han anla den økonomiske synsvinkel på dette: ”Man forstaar ikke at det netop er i de daarlige tider at grundlaget skal lægges til nye foretagender, for at man kan staa færdig til at financiere dem naar höikonjunkturen kommer. Hadde vi ikke i 1903-1905 hat saa daarlige tider hjemme i Norge med hensyn til skapningen av Norsk Hydro, saa hadde dette muligens ikke i dag staaet paa saa sikre fötter som det gjør,” fremholdt han.

Det nye Polens økonomiske situasjon var meget komplisert. Én norsk krone

var på denne tiden verdt ca. 25 polske mark. Økonomiske og sosiale misforhold mellom regioner som utviklet seg gjennom 123 år, hver i sitt eget tempo, under annektering av tre stormakter, forskjellige rettssystemer (tysk, russisk og østerriksk); alt dette innebar problemer. De store valutaproblemene gjorde betalingen mer innviklet, spesielt når fremmed kapital var involvert i prosessen. I tillegg var Polens grenser ikke fastsatt definitivt på denne tiden.

Mer enn en observatør

Kampen for statens fremtidige form utspilte seg på flere fronter og ble vaksomt observert av Eyde. Det var et spørsmål om en fri by - Gdańsk - og om Polens adgang til Østersjøen, det Øvre-schlesiske problemet, Wilno-spørsmålet og en blodig krig med bolsjevikere. Det er åpenbart at de turbulente forholdene i Det nye Polen opptok Eydes tanker og gjorde at han var svært oppmerksom på anliggender som gjaldt Polens grenser.

I europeiske stater dominerte en stor frykt for at bolsjevik-revolusjonen (1917) skulle flomme inn i den vestlige verden. ”Underet ved Wisła-elven”, den heroiske kampen som ble utkjempet av polske soldater i august 1920, stanset imidlertid en videre rød fremrykning. Kampene ble omtalt av historikere som en viktig begivenhet i verdenshistorien. Her hadde ogsaa Norsk Hydro ytt sitt tilskudd. Mye peker i retning av at ammoniumnitrat fra Hydros fabrikk ble eksportert til Polen.

Salg av ammoniumnitrat (AN) fra Hydro var et meget betent tema rundt 1920. Dette hadde flere grunner. Etter første verdenskrig verserte påstander i pressen om at Tyskland tidlig under krigen holdt på å tømme sitt forråd av Chilesalpeter, men at landet gjennom flere år fikk tilgang til større mengder ammoniumnitrat som var produsert av Hydro. I virkeligheten økte Tyskland kraftig sin egenproduksjon av AN i krigsårene, og var selvforsynt ved krigens slutt. Arbeiderpressen kommenterte dette med henvisning til at de franske eierne i Hydro (Banque Paribas-gruppen) opptrådte som kyniske krigsprofitører og at arbeiderne på Rjukan og Notodden ville ha hindret eksporten, hvis de visste hva som foregikk. Hydros norske ledelse var for sin del gjentatte ganger ute i pressen med beskjed om at påstandene ”ikke inneholdt fnugg av sannhet”.

I 1920 var arbeiderbevegelsen i Norge mer splittet enn noen gang. Det skulle ennå gå fire år før sosialdemokratene ville ta et oppgjør med de kommunistiske doktriner og avvise å la seg styre fra Moskva. Da påstandene våren 1920 begynte å versere i pressen om at Hydro nå hadde gått over fra å fremstille salpeter til å produsere ”sprengstoff” (AN) for å eksportere dette til Polen, var reaksjonene sterke blant arbeiderne, og arbeiderpressen anstrengte seg for å gi ytterligere næring til uroen.

Den 10. mai 1920 kunne eksempelvis Social-Demokraten melde: *”Arbeiderne har forsøkt at faa vite, hvor disse stoffe skal sendes hen, men bedriftsledelsen bevarer dyp taushet. Det er imidlertid ikke vanskelig at gjette hvem mottakeren er. Sam Eyde er vel ikke for intet blit Norges minister i*

Polen. Sprengstoffene fra Norsk Hydro skal utvilsomt anvendes i den nye offensiv mot Rusland. Affæren ble omtalt av redaktør Schefflo, som igaar holdt foredrag for en stor forsamling paa torvet paa Notodden. Under livlig tilslutning fra forsamlingen opfordret Schefflo arbeiderne paa Notodden og Rjukan til ikke at utføre det niddingsverk som det vilde være at skaffe Ruslands fiender krigsmiddel. En av de nærmeste dage vil organisationerne paa de to steder ta saken op til behandling,” het det.

Generaldirektør Harald Bjerke i Hydro uttalte omtrent på samme tid til flere aviser at ”det er selvfølgelig ikke tale om nogen ammunitionsfabrikation. Det dreier sig bare om at skaffe sprængstof til gruberne”. Ifølge avisen ”Fremskridt” dementerte han på det bestemteste at produksjonen skulle komme Polen til gode.

Rundt 20. mai skrev flere av arbeiderpressens aviser at Hydro i stedet for å sende sprengstoff til Polen burde sende salpeter til Russland. Og noen dager senere hadde Arbeiderpartiet landsmøte og vedtok en oppfordring til arbeiderne på Notodden og Rjukan om øyeblikkelig å stoppe produksjonen av ammoniumnitrat.

Motsetningene i samfunnet og rundt denne saken var så kraftige at flere arbeideraviser oppfordret arbeiderne på Rjukan og Notodden til ”straks danne bedriftsråd og sette sig i besiddelse av fabrikkene og lockoute de samfunnsfarlige kapitalister”. Noen krevde gjennom innlegg i pressen at Hydro måtte ”garantere at ikke den ammoniumnitrat som fremstilles på Rjukan og Notodden og som utskibes til England og Frankrike, kommer Polen ihænde.”

Så – ved utgangen av måneden – kunne en rekke aviser melde at *”Rjukan salpeterfabrik har besluttet at indstille fabrikationen av ammoniumnitrat. Som grund herfor angis mangel paa arbeidere. Av samme grund er ogsaa sodafabrikationen indstillet.”*

Når vi summerer opp dette, så er bildet fortsatt nokså uoversiktlig, men det synes klart at de politiske spenninger i samfunnet var slik at den sympati som måtte være til stede i Norge for Det nye Polen, ikke var mulig å uttrykke gjennom åpenlyse handlinger som provoserte arbeiderbevegelsen.

Eyde skrev at: *”Polen er jo kommet i en vanskelig stilling gjennom hele den politikk de allierte har ført vis a vis Rusland (...) og nu viser det sig, at baade i England og Frankrig er den politiske situation slik at ingen av dem kan holde sit ord likeoverfor Polen. Man maa jo derfor beundre at Polen kan holde det gaaende som de gjør, og at deres armé endnu ikke viser nogen slaphet likeoverfor de angrep som bolsjevikerne stadig paatvinger dem”.*

Man bør være forsiktig med å betegne Eyde som politiker i vanlig forstand, mest fordi han *sensu stricto* aldri var engasjert i store politiske saker. I hans diplomatiske karriere er hans sterke interesse for industri i Det nye Polen særlig fremtredende. Det som hadde politisk karakter her, var først og fremst Eydes støtte til de demokratiske ideer, like så mye en inngående forståelse for den polske nasjon og den innfløkte situasjon som polakkene befant seg i.

Bilaterale relasjoner og tettere kontakter

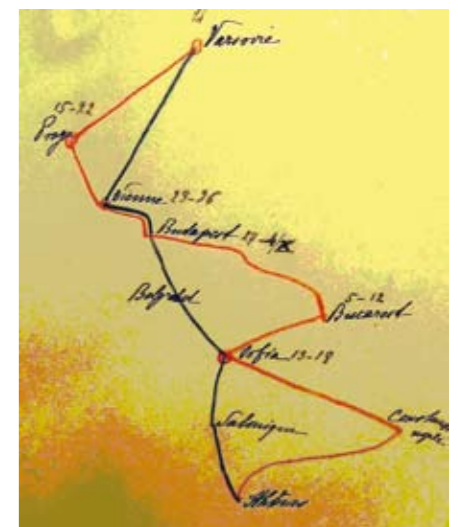
med Norge var viktige elementer i det som etter hvert skulle bli polsk utenrikspolitikk. Allerede i Paris i 1919 uttrykte presidenten for den polske nasjonskomiteen ”den allerstørste interesse av at komme i nærmere forbindelser med de små nøytrale lande (...) først og fremst Norge”.

”Et arbeid av orienterende art”

Eydes oppgave var igjen å bygge broer, denne gangen på det mellommenneskelige plan. En stor utfordring, men ministeren fant god grobunn for dette.

Eyde beskrev sin aktivitet i denne perioden som et arbeid av *”en mere orienterende art”*. Han undersøkte forholdene i den polske industrien, prøvde å finne muligheter for å intensivere omsetningen av varer – ikke bare mellom Norge og Polen, men også mellom Tsjekkoslovakia, Ungarn og Bulgaria. Eyde mente at Warszawa kunne være et like opplagt sentrum for det østlige Europa som Paris var for det vestlige. Polens geopolitiske beliggenhet mellom Tyskland og Russland førte til at staten ble en slags korridor, en port fra vest mot øst.

En kort vei fra Det baltiske hav over den øst-europeiske sletten til Svartehavet, som minnet om den legendariske ”Amber Road”, gjorde denne ideen enda mer spennende. Eyde understreket ofte hvor viktig det var for Polen å knytte industrielle kontakter med Tyskland på nytt etter krigen. Han så Polen som en kort vei til eksport av tyske varer til Russland.

Dette vei-kartet, håndtegnet av Eyde, angir hans reiserute gjennom Øst-Europa for å føre forhandlinger med Tsjekkoslovakia, Ungarn, Bulgaria og Polen.

Mest diskuterte saker her var en kontingentklausul, kontingerte varer og en eventuell tollnedsettelse ved import av dem. Eyde hadde mange møter med utenriksminister Konstanty Skirmut, handelsminister Henryk Leon Strasburger og Olszewski – direktøren i utenriksministeriets traktatkontor i forbindelse med traktatforhandlingene. En fremtidig handelsavtale kunne også få stor betydning for Norges transitt gjennom Polen, spesielt med hensyn til at Eyde hadde fått fullmakter til å fremforhandle tilsvarende handelsavtaler med Tsjekkoslovakia, Ungarn og Bulgaria. I tillegg kunne den norske handelsflåten sørge varetransport fra og til Polen. Det var også mulig å benytte Szczecin og Odrakanalen.

Norge ville eksportere tørket og saltet fisk, medisintran, fiskehermetikk, gjødningsstoffer, maskiner, ferdige hus, avisepapir, sprengstoff og karbid, og ellers; annen hermetikk, landbruksmaskiner, skip, manufakturvarer, motorer, telegram- og telefonapparater, transformatorer, kabelelektriske ovner, jernvarer, kjemiske produkter som kaliumklorat, aluminium, nikkel, kalsium og mineraler. Norsk Hydro hadde planer om å levere ammoniumnitrat og natriumnitrat på det polske markedet. Legasjonens aktivitet i Warszawa gav gode resultater.

Allerede i 1922 hadde De Norske Exportnæringsers Landsforbund på sin planlagte eksportliste til Polen blant annet: 10.000 tonn cellulose, 15.000 tonn Norgesalpet, 2.500 tonn ferrosilicium, 2.500 tonn calciumcarbide. Det var også sprengstoff og telefonapparater på listen.

Norsk fisk – bedre enn sitt rykte!

Likeledes var behovet for fisk stort, spesielt når man tar i betraktning de mange jøder som bodde der i mellomkrigsperioden. Om lag 14 prosent av de om lag 30 millioner innbyggerne i Det nye Polen var av jødisk opprinnelse. Deres preferanser når det gjaldt i forbruk av kjøtt gikk i retning av fisk, spesielt sild, som var billig i forhold til annet kjøtt som var tillatt å spise innenfor jødisk kultur. Fisk var også populært i polsk diett. Eyde betraktet dette som en stor fordel. Norske myndigheter opprettet et sildesyndikat i Warszawa for å undersøke mulighetene i det polske markedet. Dessverre var markedet for norsk eksport blitt ødelagt av tyskerne som gjennom mange år eksporterte noe de kalte "Norwegische Herringe" av lav kvalitet til Polen. Selv om det ikke var lett, så lyktes den norske legasjonen med å heve produktenes anseelse. Allerede i 1922 ble det eksportert 100.000 tonn fiskevarer til Polen.

Nordmenn var først og fremst interessert i import av korn, tekstilvarer, oljer, sukker, salt, bensin, jordolje, gasolin, maskinolje, automobilolje, parafin, asfalt, vaselin (rå og raffinert), sylindrolje, vulkanolje, parafinolje. Alt dette kunne Det nye Polen tilby Norge. Mange saltgruver i den sørlige delen av landet hadde fremgang og ble snart en stor konkurrent til Tyskland, som før krigen hadde verdensmonopol på kaliumsalt.

Kaliumsaltgruver i Kalusz i det sørlige Polen produserte 10 000 tonn salt per måned. En stor tekstilindustri i Łódź, beregnet på 150 millioner mennesker,

vekket norsk interesse for dette området. Norske aviser skrev om "Polens Manchester" med "de tusen fabrikkpipene under en røyktung himmel" – en by så stor som København. Łódź var bebodd av 300.000 mennesker på denne tiden og pretenderte å være en europeisk metropol av stort format. Her ble gassbelysning for første gang tatt i bruk i 1869, og helt siden 1898 hadde et offentlig transportsystem med elektriske trikker stått til rådighet for byens innbyggere. Tekstilvarer fra Łódź, med sin gode kvalitet, ble eksportert til hele verden. Også Norge hadde importert dem i mange år. Før krigen ble polske tekstilvarer levert til Skandinavia gjennom tyske handelshus.

Olje – og sukker

Polens oljeindustri ble utviklet i Galizia-området. Jasło – Krosno – Sanok – Lesko – Borysław – Drohobycz – Lwów i midten av 1800-tallet. I 1910 inntok Polens råoljeproduksjon tredje-plassen blant verdens oljeproduiserende land, plassen bak De Forente Stater og Russland. I sin rapport fra Polen fra 1919 beskrev den norske delegasjonen polsk oljeindustri meget detaljert: "Produksjonen naaes i tre horisonter, nemlig ved 900, 1200 og 1600 meters dybde og forekommer i en mengde av gjennomsnittlig 5 cisterner à 10 000 kg daglig, ofte eruptivt med 20-50 cisterner daglig. Den produksjon der forekommer ved 200-700 meters dybde, er meget ringe, gjennomsnittlig 15 cisterner maanedlig, derimot er den mere benzin- og parafinholdig. En dyp schakts produksjonsperiode andrar til ca. 10-20

aar, en flat 15-30 aar". Det ble levert ca. 200.000 cisterner med olje per måned på denne tiden. I 1920-årene falt produksjonen til 8.000 cisterner på grunn av krigshandlinger.

Polen hadde utviklet en stor sukkerindustri. Produksjonen ble anslått til ca. 130.000 tonn per år, hvorav nesten 30.000 tonn ble eksportert til England og Frankrike, mens 100.000 tonn ble brukt i Polen. Norske interesser rettet seg mot import av disse søtsakene. Saken ble diskutert av den norske konsul Spiess og direktør for den handelspolitiske avdelingen i Handelsdepartementet Jan Kirchmayer fra den polske siden.

Polske produsenter var de billigste i verden på dette feltet. Presidenten for Sammenslutningen av polske sukkerfabrikanter, sukkermagnaten Julian Ritter von Tołoczko, var mest kjente blant dem som inngikk i denne gruppen. I forbindelse med valutaproblemene oppstod det en idé om at "Polen eventuelt kunde selge sit sukker til Norge, beregnet efter markedspriserne og saa igjen kjøpe Norges salpeter som en selvstændig forretning".

Som en overraskelse for mange var faktisk polske aktører pionerer innenfor oljeindustrien. En polsk apoteker, Jan Zeh, raffinerte olje til nafta i 1852. Hans oppfinnelse ble innvilget patent i Wien den 2. desember 1853. Det samme året ble den første oljegraven opprettet av prins Stanisław Jabłonowski i nærheten av Gorlice. Etter han fulgte mange andre.

Blant dem hadde hertuginne Jadwiga Kraszevska et merkverdig innskudd i

En stor tekstilindustri i Łódź, beregnet på 150 millioner mennesker, vekket norsk interesse for dette området.

utviklingen av oljeindustri i Galizia. Hennes oljegrube ”Anna” var i drift i Lipinki siden 1854. Fem år senere opprettet hertuginne Kraszewska oljeraffineri og begynte snart å eksportere parafin til Tyskland, Sverige, Frankrike og Storbritannia. Inn i bildet kom også en annen stor polakk, Ignacy Łukasiewicz. I 1853 oppfant han en oljelampe som revolusjonerte verden. Livet ble enklere for mange, en ny ”opplysningstid” inntrådte for menneskeheten.

Eyde ble kjent med Galizias rike historie og besøkte dette området ganske ofte, første gangen under en ”selskapsreise” som medlem av den norske handelsdelegasjonen i 1919. Muligheter i Det nye Polen fascinerte ministeren.

Fremmet bedre kommunikasjoner

Men for å få et samarbeid til å fungere, trengs det en riktig forståelse mellom partene, likeledes rask handling. Også på dette området ytte Eyde bidrag. Han tok selv initiativ til å skape direkte og moderne kommunikasjon mellom Norge og Polen – en trådløs telegrafforbindelse for en linje Warszawa-Kristiania. Før ble alle telegrammer sendt over Tyskland, som gjorde denne prosessen mer komplisert og involverte flere kanaler. Det ble nå nødvendig.

Moderne løsninger virket meget forlokkende, men det var også en gammel og usvikelig måte å drive kommunikasjon på – nemlig over Østersjøen. Norske

myndigheter bestemte seg for å utnytte den.

Et av de viktigste spørsmålene gjaldt Polens fremtidige sjøfart i forbindelse med trafikk- og havneforholdene i Gdańsk, som etter krigen var blitt en fri by. Linjer for polsk skipsfart hadde en spesiell betydning for Norge. Det stod om innflytelse i området, vis a vis Russland og England, som hadde store ambisjoner om å kontrollere Østersjøen. Russiske aspirasjoner var forståelige av historistiske grunner, mens engelskmennene ble nye medspillere på laget, siden Nasjonenes Forbund tildelte England et mandat i Estland, Litauen og en historisk region av Kurland.

Dette virket svært mobiliserende på nordmenn, spesielt med henblikk på at Det nye Polen forsøkte å skaffe seg en nasjonal marineflåte. I begynnelsen av oktober 1920 mottok den norske legasjonen i Warszawa mange forespørsler om salg av norsk tonnasje til Polen. Interessen for nye markeder ble vekket hos mange.

Rederne setter kurs mot Østersjøen

Det Bergenske Dampskibsselskapet etablerte sin filial i Gdańsk i 1920. Et år senere overtok selskapet 45 prosent av aksjene i det Polske rederiet Sarmacja. Allerede i 1923 ble BDS det største selskapet i området. BDS opprettet også mange filialer langs Østersjø-kysten.

Eyde var som kontaktperson og representant for norsk næringsliv svært aktiv i inn-

føringen av BDS på det polske markedet. Et annet norsk firma som ved Minister Eydes hjelp etablerte seg i Polen på denne tiden var Niels Juul & Co. Firmaets nye avdelinger ble organisert i Gdańsk og Warszawa i 1922. Takket være direkte handelsforbindelser med Polen kunne Niels Juul & Co både eksportere norske og oversjøiske varer og importere russiske og polske produkter. Niels Juul & Co. hadde sine avdelinger i Ungarn, Tyskland, Hviterussland, Østerrike, Tsjekkoslovakia, Polen og den frie byen Gdańsk. Firmaet forsøkte også å opprette et sukkeragentur i Polen, og utviste stor interesse for å få til et partnerselskap i den polske oljeindustrien, for å kunne importere petroleum og bensin til Norge.

I juni 1922 kontaktet Eyde Hydros ledelse for å få til mer langsiktige planer for å utvikle markeder i Øst-Europa. Bak henvendelsen sto også to fremtredende representanter for polske landbruks- og bankinteresser; ”le President de la Societe Centrale Agricole” Z. Chrzanowski og ”President du Conseil de Controle a Bank Handlowy” Antoine Wieniawski.

Polen diskriminerte i de første årene, fram til 1924, overfor Norgesalpeter ved å legge på en toll som vanskeliggjorde salg, siden Chilesalpeter gikk tollfritt inn, men ved avslutningen av en ny handelsavtale med Polen i 1925 ble Norgesalpeter sidestilt med Chilesalpeter.

I 1929, da Hydro tok i bruk Haber-Bosch-teknologien, ble en avtale sluttet mellom Hydro og I.G. Farben som gikk ut på at det tyske konsernet skulle overta begge parters salg av kvelstoffprodukter, unntatt

i hjemmemarkedene, og det var også visse politisk-taktisk bestemte modifikasjoner på enkelte markeder. De viktigste unntakene var Danmark, Frankrike og Polen. For Polens del er forklaringen i hovedsak en sterk motvilje mot tyskerne. Taktisk var det viktig å beholde Hydros logo fremfor IG Farbens.

I sin ministertid ikke bare hjalp Eyde andre med å etablere seg innenfor polsk næringsliv. Han var også selv aktiv i dette miljøet. Som en mann som visste å verdsette å kunne omgi seg med beundrende dameselskap, sørget han også for å inkludere sin kone i en hel del aktiviteter.

I juli 1921 eide ministeren og fruene til sammen 7200 aksjer i ”Polska Nafta”, som etter notering stod i ca. 2400 polsk mark. I tillegg hadde de 1050 aksjer (syndikater) i Erdgaz-Gesellschaft som ikke ble notert i det åpne markedet. Deres verdi var beregnet til mellom 40 og 50.000 mark pr. stykke. Den 23. september 1922 økte minister Eyde og hans frue sin portefølje av Erdgaz-aksjer til 4050.

Fortsatt den store mann

Eydes aktivitet ble høyt verdsatt av polske myndigheter. Blant hans mange medaljer og ordener, som er samlet av Bedriftshistorisk Samling på Notodden, kan besøkende se *Polonia Restituta Stjerne*. Ordenen *Polonia Restituta* ble opprettet av den polske nasjonalforsamlingen (Sejm) den 4. februar 1921 som et symbol på Polens selvstendighet og suverenitet. Ordenen tildeles for innsats

Som den bil-entusiast Sam Eyde var, var det naturlig at han kjøpte bil da han kom til Polen. Han ble også medlem av Polsk Automobilklubb fra 22. september 1921, en klubb som var blitt opprettet 12. januar samme år. Denne illustrasjonen, som er tatt vare på blant Eydes etterlatte papirer, viser signaler som sjåføren måtte bruke for å angi retningen.

for polsk vitenskap, kultur, utvikling av landet og innovasjon. Kommandørs Kors og Polonia Restituta hører sammen og var den høyeste utmerkelsen som ble tildelt utlendinger i Polen.

Museet presenterer også Polsk Rød Kors-Orden som Eyde hadde i sin samling fra mellomkrigsperioden. Ordenen *Odznaka honorowa I stopnia Polskiego Towarzystwa Czerwonego Krzyża (PTCK)* for „Tjeneste” (*Zasłużenie*) fremhevet et humanitært hjelpearbeid både under krig og fred. Ordenen ble tildelt fra den 31. januar 1921.

Det er grunn til å merke seg at Sam Eyde ble tildelt en orden som åpenbart ”henger høyt”. Det er et klart uttrykk for at de polske myndigheter har vurdert hans innsats som betydningsfull, og den har direkte sammenheng med hans engasjement i forbindelse med bolsjevikenes angrep på Polen i august 1920.

Eyde går – broer består

Sam Eydes diplomatiske arbeid var først og fremst av industriell karakter. Han skapte kanaler for Norges import og eksport i det østlige Europa. Denne oppgaven fullførte han på en svært tilfredsstillende måte. Økonomiske broer mellom Norge og Polen som han tok initiativ til å bygge opp, ble brukt i mange år fremover.

Blant resultatene av den norske aktiviteten i Polen var to sildeavtaler fra 1919 og 1921, telegraf- og radioavtale, postavtale. Eyde bidro i prosessen rundt etableringen av en polsk-norsk handelsavtale som etter mange konsultasjoner ble inngått i 1926..

Norsk aktivitet i Polen var dominerende i samarbeidet mellom partene. Allerede i 1919 skrev Eyde at ”den handelsforbindelse, som straks kan bringes istand mellom Norge og Polen vil foreløpig - stort sett - indskrænke sig til salg fra Norge til Polen”.

Avsluttende refleksjoner

Det er påfallende med ”de store” at man hyller deres suksesser og beste egenskaper, men mange kan være enda mer tilbøyelige til å bedømme slike personer ut fra negative hendelser og mindre fordelaktige trekk ved deres personlighet. Sam Eydes suksesser ble omtalt i blomstrende ord, men det var også en del kritikk han fikk høre fra flere hold, også fra sine medarbeidere. Og det var ikke lett for ham å bære på denne ballasten.

Det er grunnlag for å si at etter at han sluttet sin karriere som generaldirektør i Norsk Hydro, oppstod det et tomrom, som Eyde etter hvert prøvde å fylle med annen meningsfull virksomhet. Eyde var jo gründeren og igangsetteren. Det var naturlig at han forsøkte å finne en nisje for fortsatt å være ’den store lederen’, hvor legenden om ham kunne få ny næring og utbredelse. Det nye Polen var et alternativ for en mann med store ambisjoner og et sterkt selvbilde. Her ble Eyde satt på piedestallen som en norsk sendemann. Dette var en type asyl som han trengte etter at han knapt fant varig tilfredsstillelse i noe etter at han i 1917 måtte vike for Harald Bjerke som toppsjef i Hydro.

Eydes opphold i Polen var alt i alt ikke særlig langvarig. Hans ble flere ganger avbrutt av hendelser i Norge, som tok hans tid eller gjorde det vanskelig å fortsette som minister i Warszawa. Når vi tar hensyn til øvrige gjøremål som la beslag på hans tid i disse årene, er det overraskende hvor mye han likevel var i stand til å engasjere seg i.

Denne artikkelen er i hovedsak basert på studier av utvalgte deler av Sam Eydes arkiv, som forvaltes av Nasjonalbiblioteket (Oslo), samt gjennomgang av polsk kildemateriale fra det aktuelle tidsrom.

Jeg vil takke Trond Aasland i konsernkommunikasjon, Hydro, som la til rette for at jeg kunne studere Sam Eydes Arkiv og arbeide ved Bedriftshistorisk Samling, Notodden, sommeren 2008. Han har også bidratt i den språklige redigeringen av denne artikkelen.

Faktabox

- 1919:** Januar: Eyde begynner som stortingsrepresentant for partiet Høire
Vår-månedene: Deltar i den norske delegasjonen under fredsforhandlingene i Versailles
2. og 7. juni: Møte med polsk delegasjon hos Roman Dmowski
15. august: Leder norsk delegasjon til Det nye Polen
3. oktober: ”Rapport fra Den Norske Delegation til Polen”
13. oktober: Eyde holder foredraget ”Det fremtidige Polen og dets betydning for Norge
- 1920:** 9. januar: Eyde utnevnes til norsk minister i det nye Polen
12. februar : Audiens hos marskalk Józef Piłsudski
August: Russiske bolsjevikere angriper Polen. Krigen påfører bolsjevikene et forsmedelig nederlag.
- 1921:** Januar til mai: Eyde påtar seg å lede en redningsaksjon for den kriserammede nikkellindustrien. Foretok reiser til London, Canada, USA. Høsten betydelig anerkjennelse for arbeidet, også takk fra Norges Bank.
1. august: Eyde er tilbake i Warszawa som norsk minister
- 1922:** Eyde trekkes på ny inn i nikkellindustriens problemer. Eyde kommer i søkelyset for å ha mottatt ’friaksjer’ for et større beløp. Saken undersøkes. Eyde ønsker permisjon fra ministerstillingen mens undersøkelsene pågår. Permisjonen varer i 18 måneder
- 1923:** 20. september: Eyde søker avskjed fra stillingen som norsk minister i Polen
- 1924:** Eyde tar utflytting fra Norge og tar opphold i Paris.

Industrimann og diplomatisk brobygger

Sam Eyde og hans virksomhet i Det nye Polen 1919-1923

av **Paulina Armata**